

8. Горбунов Г.Д. Психопедагогика спорта / Г.Д. Горбунов. – М. : Сов. спорт, 2006. – 296 с.

9. Гиссен Л.Д. Психология и психогигиена в спорте. / Л.Д. Гиссен. – М., Советский спорт, 2010. – С.35–41.

10. Гуцин В.И. Практика оптимизации психологической готовности спортсменов: метод, рекомендации / В.И. Гуцин, О.И. Шевченко, А.Г. Виноходова. – М. : Телер, 2006. – 75 с.

11. Иванова Т.С. Психологическая подготовка юных теннисистов в детских спортивных школах / Т.С. Иванова // Физическое воспитание и спорт учащейся и студенческой молодежи : сб. науч. и науч.-метод. ст. /

Моск. гос. ин-туправления. – М., 2001. – С. 102-103.

12. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера. Наука побеждать. / Н.Г. Озолин. – М.: Астрель: АСТ, 2006. – С. 335–355.

13. Платонов В.Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте / В.Н. Платонов. – К. : Олимпийская литература, 1997. – 583 с.

14. Родионов А.В. Общая психологическая подготовка спортсмена высокого класса / А.В. Родионов // Актуальные проблемы спортивной науки в подготовке спортсменов к Олимпийским играм : материалы Междунар. конф. – Минск, 2004. – С. 21–26.

УДК 159.942.52

СИМВОЛІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОЕКТИВНОЇ ЕКСПРЕСИВНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Головкова Н.О., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті репрезентовано ідеографічний підхід до вивчення особистості засобами проективного малюнка. Реалізований структурний аналіз символічної проективної продукції.

Ключові слова: проективний малюнок, аналіз символів, образ «Я», особистість, почуття.

В статье репрезентирован идеографический подход к изучению личности посредством проективного рисунка. Реализован структурный анализ символической проективной продукции.

Ключевые слова: проективный рисунок, анализ символов, образ «Я», личность, чувства.

Golovkova N.O. SYMBOLIC INTERPRETATION OF PROJECTIVE EXPRESSIVE PRODUCTS

The article represents ideographic approach to the study of personality by projective drawings. Implement structural analysis of symbolic projective products.

Key words: projective drawing, analysis of symbols, „I” image, personality, feelings.

Постановка проблеми. Загальною метою дослідження особистості є прояснення психологічних чинників її ефективного функціонування. У процесі асиміляції власного досвіду особистість опановує певні способи саморегуляції, які визначають успішність взаємодії за типом людина – ситуація. Емпіричне виявлення процесів регуляції за Я. Рейковським може відбуватися через два типи явищ: інструментальні процеси і процеси відношень. До процесів відношень належать емоційні процеси, до інструментальних – психомоторні та вербальні реакції. Також механізми регуляції містять клас динамічних схем, що констатується через особистісні прояви. Отже, у психологічному дослідженні доцільно використовувати інструментарій, що буде враховувати фіксацію психологічних особливостей позначених процесів [3].

Під час дослідження ситуативної специфічності проявляються індивідуальні характеристики особистості. Теоретичний аналіз

та емпіричні процедури поглибили наукові погляди та усвідомлення психологічних чинників індивідуальної поведінки. Так, врахування ситуативної складової на діагностичному етапі робить значний внесок у загальну дисперсію особистісних проявів. Таким чином, сучасні дослідження фокусуються на композитному холістичному уявленні про особистість та спрямовані на виявлення внутрішньої диспозиційної послідовності, у межах якої взаємодіють психічні властивості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За Л. Бурлачуком, психодіагностичний процес має у своєму складі три основних етапи:

- 1) етап збору даних;
- 2) етап опрацювання та інтерпретації;
- 3) прийняття рішення щодо висновків [3].

На першому етапі важливо забезпечити гомогенність процедури тестування, зробити доцільний добір дослідження методик, адекватних меті. Для мінімізації мотиву експертизи у дослідженні реалізується

ідеографічний підхід, який передбачає унікальність, неповторність психічної організації особистості. Л. Кронбах та Г. Глесер у психологічних дослідженнях рекомендують додержуватися рівневої стратегії, при застосуванні якої спочатку пропонуються проєктивні методики, які дають загальне уявлення щодо предмета дослідження [20]. У цьому контексті була використана проєктивна графічна методика «Зірки та хвилі» У. Аве-Лаллемант. Дотримуючись встановленої схеми дослідження, необхідно обґрунтувати використання проєктивних засобів вивчення особистості. Вони надають первинну інформацію щодо основних характеристик особистості та дозволяють налагодити контакт і довірливі відносини із досліджуваними.

А. Анастасі, С. Урбіна відзначають, що проєктивні методики є замаскованим тестуванням і реалізують глобальний підхід у вивченні особистості [2]. На думку О. Соколової, проєктивна психологія асимілювала базові поняття з категоріального апарату холистичної психології (К. Левін, Г. Олпорт) та психоаналізу [5]. В основі проєктивних методів лежить феномен проєкції, погляди на який різняться залежно від концепції, в межах якої це поняття інтерпретується. Л. Бурлачук пропонує розглядати проєкцію як методичний принцип, який організує проєктивні техніки [3].

Л. Франкл впроваджує основні принципи дослідження особистості за допомогою проєктивних технік:

1) орієнтація на індивідуально-психологічні прояви особистості, системність, яка передбачає процесуальні зв'язки;

2) відносна сталість особистості при наявності динамічного аспекту, організованого на основі емоцій та життєвого досвіду;

3) активність особистості у межах «проєктивної гіпотези», що передбачає індивідуальне «забарвлення» особистісних проявів [3].

Детальну розробку поняття проєкції здійснили Б. Мюрстейн та Р. Прайер. Вони пропонують виділяти такі її види: класична захисна проєкція, сутність якої відповідає поглядам З. Фрейда; атрибутивна, у межах якої відбувається приписування власних мотивів і почуттів оточуючим; аутистична, яка розкривається у сприйнятті об'єктів дійсності через призму власного досвіду та потреб; раціональна, яка передбачає раціональне мотивування особистих рис [3].

Підсумовуючи результати багаторічних досліджень, Д. Холмс класифікує різновиди проєкцій у просторі двох факторів: наявності або відсутності рис, що проєктуються, та усвідомленості або неусвідомленості власних рис. За таким принципом виділяється чотири типи проєкцій, а саме: асимілятив-

на – визначається при наявності у суб'єкта певних рис, що не усвідомлюються; атрибутивна – присутність усвідомлених індивідуальних рис; компліментарна проєкція – реалізується за умов відсутності неусвідомлених проєктованих рис; проєкція за типом «реактивного утворення», у межах якої відбувається перенесення зовнішніх неусвідомлених чинників з об'єкта на об'єкт [3].

Доказом наявності феномену проєкції у розроблених техніках стали дослідження New Look, у яких був доведений прямий зв'язок між змістом потреб, їх інтенсивністю та проєктивною експресією [5]. Отже, стимул набуває змісту тільки через особистісне значення, яке продукує досліджуваний. Інтерпретуючи експресивні прояви, можна наблизитись до особистісних дефініцій та диференціювати почуттєвий компонент.

Значною позитивною рисою проєктивних технік є відсутність оцінної позиції експериментатора. Також експресивні проєктивні техніки не є складними для адаптації, адже стимули індиферентні до змін, а лінгвістичний аспект нівельований. Важливою ознакою проєктивних технік є їх здатність виявляти латентні характеристики особистості.

На думку Л. Бурлачука, ґрунтовне психометричне опрацювання проєктивних методик наближує їх до об'єктивних тестів. Цьому сприяє контент-ідеографічна схема інтерпретації даних, розроблена Є. Ароновим та К. Морелендом, а також інтегративні схеми інтерпретації М. Акслайна [3].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у необхідності теоретично та емпірично обґрунтувати і реалізувати символічний аналіз проєктивних малюнків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Експресивна малюнкова продукція за методикою «Зірки та хвилі» (автор У. Аве-Лаллемант) дає можливість дослідити такі психологічні аспекти:

– загальну гармонійність-дисгармонійність сприйняття власних афективно-когнітивних структур;

– встановлення домінуючих підходів до опрацювання предметного простору малюнка;

– виявлення у формальній структурі простору пропорційності почуттєвого та раціонального;

– інтерпретація у просторовій символіці розташування смислових акцентів;

– структурування образу «Я» через предметну символіку малюнка;

– використання особливості графічних слідів для більш глибокого аналізу малюнка [1].

У дослідженні взяли участь 174 особи віком від 17 до 43 років, середній вік стано-

виль 25,4 роки. З них 59% склали особи жіночої статі, 41% – чоловічої.

В опрацьованих протоколах дослідження дисгармонійні малюнки склали 16,95%. Показниками для віднесення малюнка до цієї категорії були: надмірна непропорційність зіркового та водного просторів, переваження малюнка спонтанно продукуваними елементами, наявність яких не була прописана в інструкції щодо проведення тестування, хаотичне розташування обов'язкових елементів малюнокового поля, надмірне тонування загального простору малюнка, що призводило до труднощів в інтерпретації положення та змісту базових символів зірок та хвиль, недотримання індивідуально обраної загальної стилістики малюнка.

Факторами дисгармонійності тестового малюнка найчастіше є: незавершені гештальти, фіксовані у пубертатному періоді, що викликає певну істероїдність в експресивній продукції досліджуваних; прояви нонконформізму як протесту проти правил, норм, стандартів та як соціальна риса певної категорії досліджуваних; внутрішньоособистісний конфлікт, який створює напругу всередині «Я» досліджуваних і відображається у малюнку. Наведені фактори найчастіше є комплексом детермінант, взаємодіють між собою, маючи причинно-наслідкові зв'язки, тому не розглядаються нами окремо, а аналізуються як єдиний показник.

За результатами спостереження та бесідами із досліджуваними можна стверджувати, що істероїдність малюнка співвідноситься з аналогічними патернами поведінки респондентів. Нездатність встановити гармонійне співвідношення між пізнавальною та почуттєвою сферами провокує виникнення хаотичного недиференційованого простору всередині «Я» особистості, втрачається динамічний аспект у просторовій символіці, а отже, динаміка образу «Я» блокується. Можна визначити цей стан як стагнацію, актуальну екзистенціальну кризу особистості.

Отже, пізнавальні почуття, які проявляються на межі дії пізнавальної та почуттєвої сфер, сигналізують про актуальний стан області «Я» особистості, дозволяють усвідомити внутрішні конфліктні стани та диференціювати цю проблемну зону.

Загальна гармонійність сприймається як органічність малюнка, масштабна пропорційність та рівновага. Рішення такого малюнка містить у собі можливість розвитку, перспективу, динамічний аспект та певну плинність загального образу зображеної теми.

Аналізуючи гармонійно виконані малюнки, ми можемо констатувати наявність певного потенціалу пізнавальних почуттів у цієї ка-

тегорії досліджуваних на актуальному етапі. Органічність малюнка свідчить про здатність досліджуваних до адекватного структурування власного досвіду засобами пізнавальної та почуттєвої сфер.

Таким чином, гармонійність як критерій оцінювання тесту відображає актуальний стан пізнавальних почуттів досліджуваних, свідчить про стабільність особистості, достатній потенціал її самопізнання.

Індивідуальні особливості впровадження заданої теми формують підхід, обраний досліджуваними. Цей спонтанний вибір також має психологічне значення та підлягає інтерпретації для розширення змісту смислової області.

Ми пропонуємо виділяти такі підходи до експресивного вираження заданої теми:

– *предметне рішення* – передбачає максимально абстраговане відтворення первинних символів без потреби у наданні малюнку індивідуальних рис, власного стилю, естетики;

– *образне рішення* – виражає цілісний гештальт, що наближує малюнок до вигляду власноруч створеної картини з організованим простором, осмисленим розташуванням елементів;

– *формалізоване рішення* – відрізняється декоративністю, стилізацією, орнаментальністю, стриманістю символів, підпорядкованістю елементів єдиному принципу;

– *сміслові рішення* – містять у собі сюжет, що його досліджуваний намагається розвинути та розкрити за допомогою малюнка, символи мають чіткий смисловий контекст;

– *емоційне рішення* – виражають настрій, відношення досліджуваного до заданої тематики, елементи та деталі є другорядними, важливим стає загальне сприйняття картини.

Домінуючим підходом у вираженні тематики тесту за даними опрацьованих протоколів дослідження є образне рішення. У такий спосіб були реалізовані 43,34% малюнка. Такий підхід свідчить про наявні актуальні переживання щодо первинних символів, а також про потребу у цілісному відображенні індивідуальних значень, пов'язаних з ними. Таким чином, ми реєструємо у досліджуваних осмислене самовідношення, здатність організувати внутрішній простір та виділяти у ньому ресурсні складові. Представники цієї категорії досліджуваних можуть не тільки адекватно асимілювати елементи об'єктивної реальності, а й оперувати ними задля встановлення продуктивних інтрасуб'єктних та інтерсуб'єктних зв'язків.

Можемо стверджувати, що пізнавальні почуття досліджуваних, які обирають обра-

зне рішення тестового малюнка, ефективно регулюють взаємозв'язки особистості з дійсністю.

Значний відсоток малюнків (21,64%) був виконаний у предметному рішенні. Такий тип відтворення символів характерний для досліджуваних з актуалізованими захисними механізмами. При цьому знижується потреба у вираженні власної індивідуальності, пригнічується почуттєве самовираження, наявне певне маскуванню власних інтенцій щодо запропонованої тематики. Досліджувані цієї категорії схильні констатувати факти дійсності, уникають глибоких переживань та експресії, налаштовані на спрощення інформації, яка надходить до них. Пізнавальні почуття у такому випадку активно діють, але мало усвідомлені, недостатньо керовані «Я» особистості.

У 15% малюнків зустрічається формалізований підхід. Досліджуваним, що обирають таке рішення, також властиві активно діючі захисні механізми, спрямовані на зменшення потрапляння у малюнок індивідуально значущої інформації. Такі особи схильні ідеалізувати символіку, а отже, і значення, які у неї вкладаються. Їм властива демонстративність, бажання ефектної самопрезентації, трансляція власних можливостей через малюнок. Пізнавальні почуття у такому разі є активно задіяними у процесі відтворення реальності та у динаміці власного «Я», незважаючи на встановлення суб'єктом певних фільтрів як асиміляції елементів досвіду, так і експресії, вираження власних емоційних оцінок.

Майже з однаковою вірогідністю зустрічаються емоційні (11,04%) та смислові (10%) рішення у тестових малюнках. Осо-

би, що обирають емоційний підхід, найчастіше демонструють власну чутливість, сенситивність до постійних впливів об'єктивної реальності. Вони досить афективно переживають динаміку власного «Я», сконцентровані на власних почуттях та саме через емоційне ставлення до об'єктів оперують ними. При цьому пізнавальні почуття можуть бути недостатньо диференційованими у загальній масі афективних проявів. Чуттєва вразливість таких досліджуваних певним чином протиставляє пізнавальну сферу почуттєвій, що може заважати продуктивній взаємодії з реальністю.

Смислове рішення малюнка свідчить про наявність у досліджуваних усвідомленої проблемної зони, яка активно ними опрацьовується. При цьому через символізацію на малюнок потрапляють елементи глибинних пластів психіки людини. Такі зображення мають смисловий зміст, а отже, виражають потребу у розкритті цього змісту. Таким чином, пізнавальні почуття перебувають у максимальному актуалізованому стані, центровані на образі «Я», спрямовані на ефективну асиміляцію досвіду та стимуляцію динаміки ядра особистості.

Психологічні особливості наявних підходів відображають характер дії та функціональне навантаження пізнавальних почуттів особистості. Через них також можна прослідкувати певні стадії та стани як процесуальні характеристики пізнавальних почуттів, які чітко простежуються від предметного, формального та емоційного рішень до образного та смислового. Так, первинний аналіз елементів досвіду відповідає активізації захисних механізмів «Я», певній стриманості або навпаки, емоційності. Поступове опрацювання

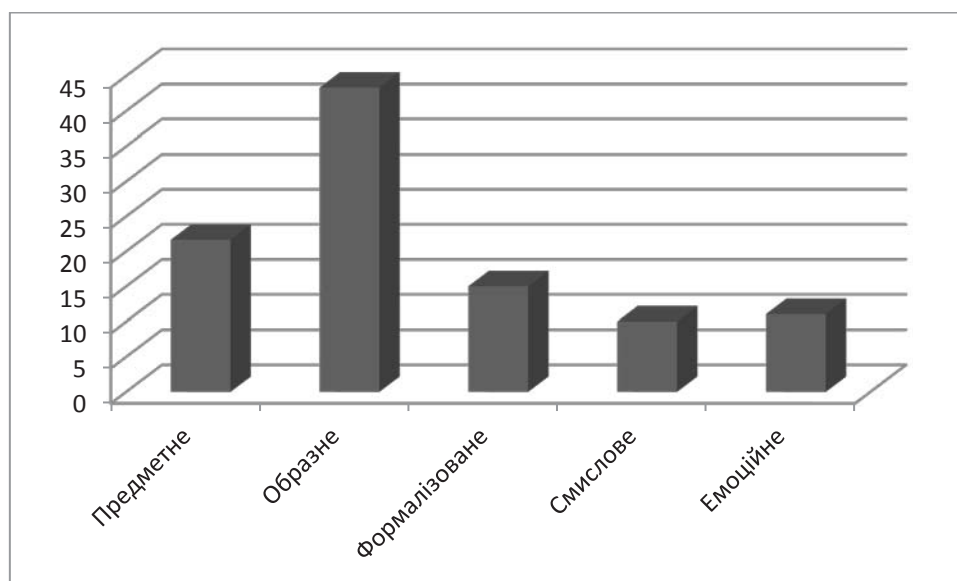

Рис. 1. Розподіл підходів до рішення теми тесту «Зірки та хвилі»

актуальної інформації знижує напругу всередині «Я», дозволяє встановити індивідуальне відношення та відтворюється в образному рішенні. Готовність оперувати диференційованими елементами досвіду проявляється у смислового рішення малюнка. Таким чином, виявляється динамічний аспект взаємодії пізнавальних почуттів та образу «Я» особистості.

Домінування образного та предметного рішення демонструє стабілізаційні можливості психіки, адже смислове та емоційне рішення відповідають наявності певної афективної напруги. Очевидно, що суб'єкт не може довгий час знаходитись у такому нестабільному стані. Тому ми реєструємо у протоколах дослідження експресивну проективну продукцію, яка фіксує превалюючий стан рівноваги сфери «Я» особистості. Встановлені факти дозволяють сформулювати таку функціональну особливість пізнавальних почуттів: у процесі оперування елементами об'єктивної реальності пізнавальні почуття певним чином дестабілізують образ «Я» для асиміляції ним нового досвіду.

Виявлені особливості графічно відображені у рис. 1.

Пропорційність почуттєвого та раціонального у просторі малюнка відображає індивідуальні домінання звичних засобів опрацювання нової значимої інформації. Співвідношення верхньої частини (зіркового поля) та нижньої (зони хвиль) з урахуванням наявності або відсутності проміжного простору між ними демонструє вміння збалансовано використовувати потенції пізнавальної та почуттєвої сфер. Зсув балансу у вертикальній площині дає можливість аналізувати роль раціонального або почуттєвого змісту у процесі структурування образу «Я» особистості.

Процедура нарахування балів за категорією «Пропорційність» відбувалась таким чином. При наявності рівномірного розподілу простору малюнка на два рівнозначні поля (1/1) нараховувалось 5 балів, зміщення ба-

лансу до одного з полів, яке візуально виражається у пропорції S, відповідало 4 балам, максимальний зсув 1/5 співвідносився з 1 балом.

Статистичний аналіз виявляє домінування пропорційних малюнків та таких, де зміщення не є суттєвим та виражає не стільки диспропорцію, скільки індивідуальний підхід до оперування фактами реальності. Отже, частота пропорційних малюнків у межах вибірки відображає прояв потреби особистості у гармонійності, відносній стабільності власного «Я» та самоефективності. Наявні показники репрезентовані у табл. 1.

Змістова оцінка тестових малюнків потребує проведення певної сегментації простору поля. Верхня третина горизонтальної площини має виражати сферу пізнання, розумовий потенціал, ідеї, думки, задуми, цілі досліджуваного. Нижня третина – базис, основа, енергетична складова, в цьому випадку – сфера почуттів, емоційності. Ліва третина у вертикальному розрізі суб'єктивно переживається як зона минулого; права, відповідно, є зоною майбутнього, також доречно розглядати ліву зону площиною для відтворення інтраверсованих імпульсів, праву, відповідно, як простір вияву екстравесованих символів. Центральна в обох площинах зона виражає інтегративне «Я» суб'єкта, яке може бути репрезентоване через символізацію або через загальну гармонійність.

Збалансоване співвідношення просторів, які зайняті небом та морем, у вигляді візуальної рівноваги зустрічається у 46,87% тестових малюнків. Домінування зіркового поля вказує на превалювання інтелектуальної сфери та спостерігається у 23,44% досліджуваних. Тиск небесного простору відображає наявне інтелектуальне навантаження, схильність особи до самозаглиблення, самоаналізу, надмірного самоконтролю, емоційної пригніченості та енергетичної виснаженості, особливо якщо малюнок виконаний формально, майже невидимими штрихами. Домінування водного простору має

Таблиця 1

Показники розподілу тестових малюнків за критерієм пропорційності (N=174)

		Частота	Процент	Валідний процент	Кумулятивний процент
Валідні	1,00	4	1,9	2,3	2,3
	2,00	6	2,8	3,4	5,7
	3,00	10	4,7	5,7	11,5
	4,00	62	29,1	35,6	47,1
	5,00	92	43,2	52,9	100,0
	Всього	174	81,7	100,0	
Пропущені	Системні пропущені	39	18,3		
Всього		213	100,0		

місце у 29,68% випадках. Цей факт свідчить про емоційність таких осіб, чутливість до зовнішніх впливів, експресивність (особливо якщо хвилі здіймаються над поверхнею води). Негативний аспект такого типу домінування виражається у нестабільності особистості, депресивних станах (інтенсивне тонування водного середовища), істероїдних характеристиках.

Проміжний простір між зірковим небом та хвилями зустрічається у 37,51% малюнків. Насамперед він відображає ступінь дисоціації почуттєвої та пізнавальної сфер особистості і неусвідомленість пізнавальних почуттів та їх емоційних компонентів. Відсутність контакту водного простору та зірок символічно виражає стан деактуалізації пізнавальних почуттів, небажання глибоко аналізувати та асимілювати у досвід факти дійсності, певною мірою ескапізм досліджуваних. З'єднання символічних просторів у єдину картину, перетікання зіркового поля у територію хвиль говорить про інтегративність раціонального та почуттєвого всередині особистості, внутрішню узгодженість енергетичного потенціалу емоційної сфери з функціями контролю, цілеутворення та регуляції когніцій. У цьому випадку пізнавальні почуття перебувають в актуалізованому стані, є більш усвідомленими, адже виражаються на малюнку у вигляді символічного заповнення центрального середнього сегмента, легким тонуванням лінії горизонту, зображенням відбиття зірок на водній поверхні тощо. Присутність контакту хвиль та зірок у центральній зоні малюнка свідчить про фокусування пізнавальних почуттів на образі «Я» особистості та двобічну регуляцію.

Наявність перешкод, бар'єрів, перепон між небом і водою свідчить про значні порушення у взаємодії раціонального та емоційного. У нашому дослідженні траплялися тільки поодинокі випадки акцентування штрихових ліній водної поверхні як демонстрація ускладнень у продуктивній інтеграції почуттів і думок.

Перетинання та змішування символічних зон зірок та хвиль інтерпретується як низька диференціація почуттєвої та розумової продукції, що призводить до невизначеності особи щодо власних цілей, оцінок, позицій. У такий спосіб може виражатися певна незрілість, інфантильність особи, пасивна роль якої відбиває недиференційований образ «Я» та неусвідомлені і мало актуалізовані пізнавальні почуття.

Більшість малюнків не містять акцентів у правій або лівій частині, це є нормою, адже зображення зірок та хвиль передбачає розбиття аркуша на верх та низ. Зазначимо, що

концентрація символічної продукції у лівій площині демонструє заглибленість особи у внутрішні переживання, несвідомі імпульси, нереалізовані можливості, потреби, задуми. Більша структурованість правої сторони пов'язана з експресивною тематикою, яка стосується проблеми вибору, самовизначення, особистісного конфлікту, який гостро переживається.

Символічне акцентування центральної зони малюнка репрезентує уявлення про образ «Я» досліджуваних. Важливо відзначити, що контекстуальне виконання центральної частини малюнка може бути непередметно символічним з використанням лише легкого тону, м'яких штрихів, перспективи та фону при відсутності деталізованих об'єктів. Така стилістика характерна для осіб, що здатні до децентрації, виходу за межі власного «Я». Найчастіше такі малюнки свідчать про емоційну стабільність за умов відсутності ознак тривоги – надмірного штрихування, продавлення аркуша олівцем, густого тонування тощо. Відповідна продукція містилася у 43,19% тестових малюнків. Рішення теми малюнка без акцентування центру характерні для предметного, образного та формалістичного підходів.

У 56,81% випадків центральну частину займає символічний об'єкт або їх скупчення. Найчастіше це зірка, розміри та характер зображення якої суттєво відрізняються від інших зірок малюнка. Вона може бути оточена промінцями, сяянням, орнаментами, виділена штрихуванням, тонуванням, наведеним контуром, стилізована тощо. Майже з однаковою частотою зустрічається зображення місяця. Ще одним характерним символом є корабель або човен.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, досліджувані презентують власний образ «Я» через його символізацію. При емоційному та смисловому рішенні теми малюнка така символізація найбільш висвітлена.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аве-Лаллемант У. Графический тест «Звезды и Волны» / У. Аве-Лаллемант. – СПб. : Речь, 2002. – 239 с.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – 7.изд., междунар. – СПб. : Питер, 2003. – 687 с.
3. Бурлачук Л. Психодиагностика: [учеб. для вузов] / Л. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2006. – 351 с.
4. Наследов А. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках; [2-е изд.] / А. Наследов. – СПб. : Питер, 2007. – 416 с.
5. Соколова Е. Проективные методы исследования личности / Е. Соколова. – М. : Издательство Московского университета, 1980.